

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

Айталиева Т.К.

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ МЕКЕНЧИЛДИК ИДЕЯСЫ

Айталиева Т.К.

ИДЕЯ ПАТРИОТИЗМА В ЭПОСЕ «МАНАС»

T.K. Aitalieva

IDEA OF PATRIOTISM IN EPOS «MANAS»

УДК: 398

Макалада кыргыздардын улуу эпосу “Манастын” эң негизги идеяларынын бири Ата Мекенди коргоо тууралуу сөз болот. Кыргыз эли өзүнүн басып өткөн узак тарыхый жолунда баскынчы душмандар менен нечендеген кандуу кармаштарды башынан кечирип, өзүнүн эркиндиги жана көз карандысыздыгы үчүн күрөшкөн. Бир мезгилде душмандарынан куугунтук көрүп, аргасыз туулган жерин таштап кеткен болсо, бөтөн жерде жүрүп катккенде өсүп-өнгөн жерибизге жетебиз деген тилек менен күн кечиришип, көксөгөн каалоо-тилектеринин ишке ашышына аракет кылышкан. “Манас” эпосу кыргыз элинин монументалдуу улуу эпосу. Чыгармада кыргыздардын тарыхы, жашоо образы, кыйынчылыкка моюн бербеген өжөрлүгү, өзүнүн эл катары эркиндигин сактап калуу үчүн жүргүзгөн тынымсыз аракеттери, көздөгөн максатка жетүү үчүн бирдиктүүлүктү көрсөтүшүп, акыл калчап иш жүргүзгөндүгү көрүнөт.

Негизги сөздөр: эпос, энциклопедия, Ата Мекен, эркиндик, мекенчилдик, душман, кайтып келүү, балалык.

В данной статье речь идет об одной из основных идей эпоса “Манас” такой как защита Родины. За свою свободу и независимость, кыргызский народ на своём долгом историческом пути, сражался в многочисленных кровопролитных боях. Однажды, когда они были притеснены своими врагами и были вынуждены покинуть родные края и жить на чужой земле, даже тогда несмотря ни на что они все время помнили и думали о том как они могли бы вернуться на свою историческую Родину. Эпос “Манас” является монументальным эпосом кыргызского народа. В нем отражаются история кыргызов, их образ жизни, умение противостоять трудностям, непрерывное старание сохранить свою свободу и достичь своей цели посредством единства и разумного подхода.

Ключевые слова: эпос, энциклопедия, Родина, свобода, патриотизм, враг, возвращение, детство.

This article is about one of the main ideas of the epic “Manas” such as the protection of the Motherland. For freedom and independence, Kyrgyz people on their long historical path, fought in numerous bloody battles. Once, when they were oppressed by their enemies and were forced to leave their native land and live in a foreign land, even then, despite everything, they always remembered and thought about how they could return to their historical Homeland. The epic “Manas” is a monumental epic of the Kyrgyz people. It reflects the history of the Kyrgyz people, their way of life, their ability to resist difficulties, their continuous effort to preserve their freedom and achieve their goals through unity and a reasonable approach.

Key words: epic, encyclopedia, homeland, freedom, patriotism, enemy, return, child.

Белгилүү илимпоз-педагог, академик Г.Н. Волков: “Манас” эпосу – кыргыз элинин педагогикалык ойлорунун энциклопедиясы” – деп айткан [1]. Педагогика илимдеринин доктору, профессор А.Т. Калдыбаева “Манас” эпосу тууралуу оюн төмөнкүчө билдирген: “Манас” кыргыздардын көп кылымдык тарыхы менен маданиятынын түрдүү этаптарын чагылдыруучу өз алдынча энциклопедияны элестетет, кыргыз элинин педагогикалык көз караштары менен философиялык ой-жүгүртүүлөрүнүн өзгөчөлүгүн ачып берет, моралдык-этикалык нормалар жана тарбиялоо практикасы менен тааныштырат. Эпосто кыргыздардын эркиндикти сүйгөн аскердик патриоттук духу өзгөчө ачык көрсөтүлгөн. Ал кыргыздардын чет жердик баскынчыларга каршы жүргүзүлгөн күрөшүндө ачык чагылдырылган” [2]. Белгилүү окумуштуулардын ойлоруна таянуу менен өсүп келе жаткан жаш өспүрүмдөрдү тарбиялоодо “Манас” эпосунун орду жогору экендигин айта кетүү зарыл.

Манас баатырдын балалык чагынын сүрөттөлүшүнүн да өзгөчөлүктөрү көп. Манас баатырдык укмуштуу төрөлүшү деп берилгендей эле, баатырдын балалык чагы да өзгөчө сүрөттөлүп берилген. Манас баатырдын төрөлгөнүнө той берилип, аты коюлгандан кийин жети жыл өткөн соң, ал сегизге толуп калган мезгилинде пендеден башкача болот. Адамдан башкача жотолуу болот. Кээде карасаң кездей белин буунат, кээде карасаң керээли-кечке жуунат, бир күнү каалаганын жасап кете берет, кээде бир ай колун жуубай жүрө берет, арам-адал деген нерсени билбей, аганисин көзгө илбей калат, кээ бир күнү байлатпаган жиндидей болуп жүрө берет деп берилет [3]. Манас баатырдын бала кезиндеги жүрүм-турумун сүрөттөгөндө, өтө эрке баланын кылыктарын көрүүгө болот. “Кыргыздар балдар шок болсун, шок болбосо жок болсун” деп коюшкан. Бул баланын жоош болуусун жактырбагандан улам болгон. Педагогикада өзгөчө бүгүнкү күндө, балдардын иш-аракетине жүрүм-турумуна, кыймылына чектөө койбоо керек. Балдар эркин өсүп, эркин кыймылдашы керек деген сөздөрдү көбүрөөк угуп жүрөбүз. Балдардагы ашыкча тентектик тарбиянын жетишсиздиги катары эсептелип да калышы мүмкүн. Бирок ошол эле учурда эркек балдардын ашыкча жоош, суу жүрөк болушу да жакшы нерсе эмес, себеби, жашоодо бардык нерсе сыдыргыга салгандай тегиз, тынч болбойт. Кара күчкө жолукканда аны менен күрөшүүгө да туура келет. Баатыр Манастын келечектеги миссиясы элди-жерди коргоо, жоо-душмандар менен күрөшү болгон. Бул учурда адамдагы эч нерседен тайманбай, алдындагы тоскоолдуктар менен жан аябай күрөшүүнү талап кылган. Жоош адамдардын колунан бул сыяктуу эдик иштер келбей турганы анык иш болуп саналат.

Манас бала кезинде ыйык мазар эмне экенин түшүнбөйт. Дубана адам көрсө уруп, аса таягын колунан тартып алат. Элдин баары баланын бул кылган ишин сөз кылышат.

Бир сабада кымызды
Колуна берсе бир жутат...
Доргону көрсө токмоктойт,
Жамбы тийсе колуна,
Чака булча токтотпойт.

“Манас” эпосунда архаизм сөздөр өтө көп, аларга атайын түшүндүрмө берүү зарылчылыгын жаратат. Себеби, окуган адамдардын көпчүлүгү түшүнбөйт. Ошондуктан бүгүнкү күндө колдонулуудан чыгып калган сөздөргө түшүндүрмө берсек, окуган адамдардын ыр саптарынын маанисине түшүнүүсүнө жардамы тиет. Мисалы, дорго деген сөз монгол тилиндеги “даруга” деген сөздөн алынган. Кыргызча которгондо

айыл башчы деген маанини берет. Калмактарга таандык төмөнкү мансап орундарынын бири экендиги белгилүү. 2-мааниде колдонулат. 1-маанисинде бир же бир нече чакан айылдардын башкаруучусу, кээде хандын шаарга койгон өкүлү-башкаруучусу. 2-маанисинде канга төлөнө турган салыктарды жыйноочу, же салык жыйноо ишине көзөмөл кылуучу адам. “Манас” эпосунда буйрук аткаруучу, кабар жеткирүүчү жасоол, же болбосо бийлик адамынын кол алдындагы кызматын аткаруучу жигити катары мааниде колдонулат [4]. Ал эми жамбы деген сөздүн түшүндүрмөсү кытайча юаньбао, юэнь-уюткан, бао-асыл кымбат баалуу деген маанини берет. “Койдун, жылкынын жана башка малдардын туягынын формасындагы уютулган, ар түрдүү өлчөмдөгү жана салмактагы күмүштүн куймалары, ири өлчөмдөгү акча бирдиги. Кээде алтын жамбы болору да эскерилет. Бирок бул өтө кымбат, сейрек учуроочу нерсе. Кыргыздардын арасында тай туяк жамбы, кара кулак чоң жамбы жана башка түрлөрү айтылат [5]. Жогорудагы саптардан Манас баатырдын бала кезинде бийлик адамынын кызматын кылган адамдарга да баш ийбегендигин жана колуна тийген акчаны да тез эле керектеп жок кылып сала турганы баяндалат. Бай Жакып баласынын тентектигине ойлонуп, аны эмгек менен тарбиялоону туура көрүп, койчусу Ошпурга алып барып малайлыкка берет.

“Выстраивая содержательные звенья русского эпоса в ограниченную рамками рождения и гибели героя линию, мы не только и не столько создаем исследовательский конструкт но и учитываем реальное бытование былин в традиции, когда вокруг ядерного звена сюжета выстраиваются иные мотивные комплексы, связанные с ним направленностью биографии эпического персонажа от рождения и детства до гибели” - деп ф.и.к фольклорист Н.В. Петров өзүнүн “Русский эпос: герои и сюжеты” аттуу эмгегинде жазган [6]. Чындыгында эле кандай гана көркөм чыгарма болбосун анын башкы каарманы болот. Окуя ал каармандын айланасында өнүгүп өсөт. “Манас” эпосун ала турган болсок, сюжеттин өнүгүшү элдин башынан өткөргөн кыйынчылык, ал кыйынчылыктан алып чыгып кетүүчү баатыр уулдун туулушу, анын балалык чагынан тартып өмүрүнүн акырына чейин жасалган иштери кеңири баяндоого алынат деп айтсак, туура болот. Эпосто Манас баатырдын бүткүл өмүр жолу душмандар менен болгон согушу жана анда көрсөтүлгөн эрдиктери менен баяндалып берилген.

Андасам балаң акыл аз
Жөнүн тапайт, дөөлөт мас
Тил азар дилин динге кас

Мал азабын балага
Бир тарттырып көрөлү
Жайлоодогу койчуга.

Алты ай малайга берели...деп ата-энеси Манас баатырды эркелете бербей катыктыралы, дүнүйө баркын билсин Ошпурга алып барсак, ал катыктырып тарбиялап койсун деп ойлонушкан. Манаска атасы: “Карып калдым, мал табууга алым жок, араң эле бир жүз коюм бар, алты ай коюм кайтарып берсең, кой берсе малыбызды көбөйтөлү” - деп айтат. Бул сөздөрдү айтуу менен Жакып уулун алдаган жок, аны сынап жатат. Манас атасына эгер мени ач калтырбаса, мен макулмун деп айтат. Манастын сөзү манасчы тарабынан мындайча баяндалат:

Кой берүүчү бай болсо,
Андан не үчүн качайын
Жегениме май болсо,
Орун-төшөк жай болсо
Чоң эмесмин, баламын
Байкуш болоор нээтим жок,
Мал табууга барамын
Мени коюп, атаке
Өз алдыңа карагын.

Манастын атасы менен сүйлөшкөнүнөн анын акылдуу экенин көрүүгө болот. “Эгер мага иштегенге шарт болсо, барып иштеп мал мал табам” - деп жатканы жакшы нерсе. Балдарды Жакып байдын мисалында эмгекчил, аракетчил кылып тарбиялоо керек деп ойлойм. С.Орозбаковдун вариантында Манастын балалык чагы Ошпурга малайлыкка берилгени жогорудагыдай сүрөттөөгө алынган.

1958-жылы чыккан кыскартылып бириктирилген вариантта (залкар манасчы С.Каралаевдин вариантынан алынган текст): Манас баатырдын бала чагындагы эрдиктери жөнүндө баяндалганда, сөзсүз түрдө анын Чоң Алтайдын талаасында сексен бала менен кармашканы баяндалат [7]. Андан ары окуянын өнүгүшүндө манастын балалык чагын сүрөттөөдө синтаксистик параллелизм кеңири колдонула турганына токтолгонбуз. Манасчылар баатырдын бул кармашын да кызыктуу баяндашат.

Күндөн күнгө күн өтүп,
Күн мезгили келиптир,
Айдан, айдан ай өтүп,

Ай мезгили келиптир - деген синтаксистик параллелизм саптар менен “Манастын балалык чагы” эпизоду башталат. Манас баатыр 5 жашка чыкканча бечел болуп баспайт.

Сегиз жашка келгенде,
Күйүп турган чок болду.
Күлдүү кыргыз ичинде,

Мындай тентек жок болду.

Баатырдын жашы сегизге келгендегиси күйүп турган чокко салыштырылат. Күйүп турган чок эмне ни болсо да күйгүзүп салат. Кийинки саптагы “күлдү” сөзү да көпчүлүккө түшүнүксүз. Бул сөз кыргыз тилине араб тилинен кирген, кыргызча бүтүн, бардык деген маанини түшүндүрөт [8]. Манас баатыр сегиз жашка келгенде Чоң Алтайдын талаага чогултуп оюн салышат. Ошол учурда кара кытай, манжуудан сексен бала барышып, аларга сес көрсөтүшөт. Ал балдар кырк баланы кордошуп, “Тентип келген бурут, бул буруттун балдарын чуркуратып курут” - деп аларга асылышып, өздөрүнүн күчүн көрсөтүшөт. Өзүнүн туулган жеринен, мекенинен сүрүлүп, бөтөн жерде жүргөн адамдардын кордук көрүүсүнө мисал деп айтууга болот. Ошол учурда кырк баланын сексен балдан корккону да манасчылар тарабынан элестүү сүрөттөөгө алынган.

Билегинен сап кеткен,
Жүрөгүнөн кап кеткен,
Чыркырап качып жүгүрөт,
Чымындай жандан түңүлөт.

Кырк баланы сексен бала уруп кордук көрсөтүшөт. Манас баатыр аларды кой-койлосо болушпайт. Алардын жети чокмор, төрт муштуму Манаска тиет. Ачуусу келген баатыр аларга өзүнүн баатырдыгын көрсөтөт. Манас баатырдын душмандарына каарданганын сүрөттөөдө колдонулган туруктуу портреттик сүрөттөө мындайча берилген:

Майлаган буудай жүздөнүп, Күүгүм туман көздөнүп, өрттөй көзү бек жайнап, Каары боюн чын кармап, Каалгадай кашка тиш, Калайыктан башка тиш, Кашкайып чыгып калыптыр. Бул туруктуу формула дээрлик бардык манасчыларда бирдей колдонулат. Манас баатыр айдарлуу кара калмактардын жөн турган балдарга тийишкенине ачууланып, аларга каршылык көрсөтөт. Ал кыргыздап ураан чакырып, кара даакы жонунда, кара чокмор колунда болуп, балдарга жетип барып, чокморун ойнотот. Сексен бала бытчыт болуп туш-тушка качышат. Калмактар качып, алардан кордук көрүшкөн кырк бала чогулушат. Алар сес көрсөткөн калмак балдарын сүрүп, чөл түшүрүп айылына чейин кууп барууну көздөшөт. Ошол учурда Жакып келип калат да, аларды чогултуп, баласына акыл айтат. Бул жерге тентип келгенбиз, сенин бул балдарга теңеле турган жөнүң жок. Тынч жүрбөсөңөр манжуулар бизге кордук көрсөтүп, мал-мүлкүбүздү талап, өзүбүздү кырып-жоюп салбайбы деп ачууланат.

Уулуң бала кырды деп,
Уятты калмак кылбайбы,

Уулум, сенин айыңдан,
Ушул турган кыргызды,

Такыр кырып салбайбы [9]! – Жакыптын бул сөздөрүнөн туулган жеринен ажыраган адамдын аргасыз абалын көрүүгө болот. Манас өзүнүн каршылаштарына биринчилерден болуп катылган эмес. Бирок, зордук-зомбулук көрсөткөн душмандарын аяган эмес. Ал эр жүрөк, эр көкүрөк, намыскөй болгон. Ошол учурда Ак Балта Жакыптардын жанына жете келип, ага ачууланып, баштарынан өткөн кыйынчылыктарды, душмандарына баш көтөрө албай, туулган жеринен куулуп, көрбөгөн кордуктары калбаганын эскерет. “Манас белге таңуу уул болот, бала болсо шок болсун, шок болбосо жок болсун, андан көрө, Жакып бай, балаңды жоого сактап багалы, өйдө чыксак өбөк, ылдый түшсөк жөлөк кылып аламы, аты Манас экенин эч адамга билгизбе” – деп айтат. Жакып үйүнө барып байбичесине “Балаңды тый” - деп ачууланат. Чыйырды Жакыптын сөзүнө капаланат. Алар капаланып турган учурда койчу башы Ошпур келип калат. Жакып баласы “Чоң жиндини” Ошпурга кошуп жөнөтөт. Апасы Чыйырды ыйлап: “Биздин дүнүйөбүз көп, балабыз бирөө, өлгөндө көргөн балабыз, тентектигин тыйганга чарабыз жок, төбөсүнө калмактын ташын тага көр, төрт жыл жаныңа алып бак” - деп дайындайт. Өзү кыргыз болсо, эмнеге төбөсүнө калмактын ташын тагат? Бул “Кимдин жеринде жүрсөң, ошол элдин ырын ырда” – деген макал менен үндөш. Кыргыздар кайрадан Ата Журтуна кайтып барыш үчүн күч топтошу керек болгон. Камчыга сап боло тургандай баатыр уулдары болушу керек эле. Алардын көздөгөн мүдөөсүнө жетүүсүнө Манас баатырдын салымы зор боло турганын сезишкен жана ишенишкен.

Кыргыз мамлекети өсүп-өнүгүшү үчүн биз балдарды акылдуу, билимдүү, намыскөй, элим, жерим деген мекенчил инсандар кылып тарбиялашыбыз керек. Бул ишти ишке ашырууда улуу “Манас” эпосу бизге багыт берет.

Белгилүү окумуштуу В.В.Радлов кыргыздар улуу эпосунда өздөрүнүн келечекке болгон умтулууларын, үмүт, тилектерин кеңири баяндай тургандыгын туура белгилеген [10]. “Манас” эпосу баскынчы душмандардан кордук көрүп, тентиген, эркиндигинен ажыраган кыргыздардын эл катары сакталып калуу үчүн болгон күрөшүн чагылдырган улуу чыгарма. Чалкыган океандай эпосубузда берилген идеяларды бир макала менен жазып коюуга мүмкүн эмес.

Адабияттар:

1. Волков Г.Н. Этнопедагогика. - Чебоксары, 1974.
2. Рахимова М.Р., Панкова Т.В., Калдыбаева А.Т. Педагогика тарыхынын очерктери. - Б., 1997.
3. Орозбаков С. Манас. - Б., 2010.
4. “Манас” сөздүгү. (А.Акматалиевдин башкы редакторлугу астында чыккан). - Б., 2015. - 95-бет.
5. “Манас” сөздүгү. (А.Акматалиевдин башкы редакторлугу астында чыккан). - Б., 2015. - 105-бет.
6. Петров Н.В. “Русский эпос: герои и сюжеты”. - М., 2017.
7. Манас. Кыскартылып бириктирилген вариант. - Б., 2010.
8. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. - Б., 2012.
9. Манас. Кыскартылып бириктирилген вариант. - Б., 2010.
10. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. Китепте: Энциклопедический феномен эпоса “Манас”. - Б., 1995.
11. “Манастын төрөлүшү жана балалык чагы” аттуу эпизоддун манасчылардын вариантында берилиши. / Известия вузов Кыргызстана журналы. - Б., 2016. - №11-2.